
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 316.6

ХРОНОТОП УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ

Дідух М.Л.

I. Вступ

Вивчення психологічних аспектів етнічного несвідомого неминуче призводить до необхідності дослідження етно-специфічних уявлень про час та простір. У психологічній науці вони вивчалися відокремлено. Проблематика суб'єктивного сприйняття часу найбільш детально подана у працях О. Кроніка та Є. Головахи [3]; Т. Титаренко розкриває дуже цікаву та специфічну проблематику внутрішнього простору особистості; у працях сучасних російських дослідників В. Калити та Н. Петровської [5] зустрічається поняття хронотопу, проте дослідження з психології праці – як пошук інструменту для виявлення професійно-специфічних уявлень про зручність робочого місця та робочого простору. На нашу думку, поняття хронотопу має стати однією з частин методологічного апарату дослідження колективного і, зокрема, етнічного несвідомого. Це поняття для розгляду літературознавчих позицій запропоноване М. Бахтінім. Хронотоп – це культурно визначена стійка позиція, крізь яку та за допомогою якої людина засвоює простір топографічно об'ємного світу. У межах літературознавства існує достатня кількість досліджень, присвячених як проблемі хронотопу окремого художнього твору, так і творів визначеного жанру (наприклад, "Хронотоп авантюрного роману").

У психологічному дослідженні важливо звернути увагу не просто на наявність описів часу чи простору у літературному, фольклорному творі або наративі клієнта, а й усвідомити його психологічний зміст та зв'язок з іншими проявами етнічного несвідомого, зокрема міфологемами занурення та сходження. Тому ми визначаємо поняття хронотопу (як психологічної категорії) як систему культурно зумовлених неусвідомлених уявлень про часопросторові характеристики навколишнього світу, у якому розгортається вчинкова активність людини.

З огляду на це, предметом дослідження стали неусвідомлені уявлення про час та простір в українській культурі.

II. Постановка завдання

Завданням статті вважаємо:

- розглянути специфіку українського хронотопу на прикладі фолькорних текстів;
- проаналізувати особливості сприймання часу та простору у сучасних творах художньої літератури;
- дослідити суб'єктивне сприйняття часопростору за допомогою аналізу проективного малюнка.

III. Результати

При аналізі народних пісень та балад звертає на себе увагу наявність декількох чітко визначених протиставлень: "рідної хати" та "битого шляху", землі та води.

Протиставлення між надійним, замкненим простором хати і відкритим, проте повним небезпеки простором дороги має значною мірою гендерну специфіку: жінки залишаються вдома і прагнуть утримати коло себе синів та коханих, а чоловіки вирушають у дорогу – козакувати, чумакувати, їхати на заробітки. Наведемо як приклад фрагмент козацької думи [10, с. 55]:

«"Ой мала вдова сина-сокола,
Вигодовала, в військо оддала.
Ой, старша сестра коня сідлала,
А середульша хустку качала,
А наймолодша випроводжала,
А мати його випитовала:
"Сину мій, коли прийдеш до нас?"
"Тоді я, нене, прийду до вас,
Як павине пір'я наспід потоне,
А млиновий камінь наверх виплине!"»

На дорозі, у полі героя дум та балад чекає загибель, а не збагачення чи тріумфальне повернення:

"Як зацвіте увесь цвіт,
Як заплаче увесь рід,
Що родичева голова
В чужім краї полягла" [1, с. 32].

Навіть тимчасова розлука з домівкою через поїздки на заробітки сприймається як вимушена та вкрай неприємна:

"Ой, матінко-вишня,
Чи я у вас лишня,
Що ви мене туди дали,
Де я не привишна?" [10, с. 284].

Водночас географія навколишнього простору досить широка: Україна, Крим, Польща, Туреччина, Америка, Канада – всюди мандрують герої балад, і всюди знаходять собі печаль та загибель унаслідок військових сутичок, хвороби, тяжкої праці. Дівчата та матері, що залишилися вдома, тужать за ними, проте не чинять спроби відшукати, втримати чи повернути чоловіків.

Утеча дівчини з рідної домівки пов'язана лише з коханням та довірою до зрадливого парубка. Ця дія неминуче призводить до загибелі – самогубства чи вбивства. У казках герої вирушають у дорогу чи через те, що їх вигнали з дому "Вовк і пес", "Цап та баран", або стають жертвами викрадення: "Івасик Телесик", "Котик і Півник" [4]. Лише Котигорошко вирушає у дорогу з власної ініціативи, щоб визволити сестер.

Прислів'я так само відображують протиставлення своєї та чужої сторони:

"Краще на своїй стороні кістками лягти, ніж на чужині слави натягти".

"Своя мазанка ліпша чужої світлиці".

У віршах Ліни Костенко [8] неусвідомлено простежується той самий вимір: смерть на чужині, що стає набагато болючішою саме через те, що не вдома:

"Що мій лежить за Віслою, далеко.

Якби землі хоч рідної на труни.

А ті ж обличчя – як скрипкова дека,
що вже на скрипці порвані всі струни.

А мій пропав десь безвісти, не знаю.

Чи хоч над ним горбочок нагорнули?

Як я ж тепер чужих тут поминаю,
щоб і мого десь люди пом'янули!"

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що в українському фольклорі, класичних та сучасних творах яскраво виявляється базове переконання щодо привабливості та захищеності "рідної хати" на противагу "далекій дорозі" та "чужині", що сприймаються як ворожі та смертельно небезпечні.

Причому, незважаючи на ці переконання, як у минулі часи, так і зараз в Україні спостерігалась своєрідна міграційна активність. Її специфіка полягала в тому, що міграція мала переважно "кільцьовий" характер, сприймалася як тимчасова. Чоловіки від'їзжали з метою козакувати, чумакувати, заробляти на чужині, а жінки чекали вдома їхнього повернення. Така сама структура трудової міграції відбувається сьогодні між Україною та нафтовими промислами Росії.

Водночас сучасна доба привнесла деякі зміни у структуру трудової міграції. Збільшилася кількість трудових мігрантів до Західної Європи, зокрема Італії та Греції. Це переважно жіноча міграція, що мотивується вже знайомим етно-специфічним мотиваційним переконанням: "Заробити на чужині, повернутись, поліпшити життя своєї родини в Україні". Не виникає мотивації осісти за кордоном та переселити туди членів своєї сім'ї. Повернення не завжди відбувається, розлучення родин призводить до збільшен-

ня соціального сирітства. Інтенсивність цих проявів просторового сприймання, що впливає на структуру міграційного процесу сучасної молоді, потребує окремого соціально-психологічного дослідження за допомогою методики "Хронотоп", що й буде відображено у подальших статтях з цієї тематики.

Іншою просторовою дихотомією є земля, вода та проміжна стихія – болото.

Природним середовищем центральної та східної України є лісо-степова та степова зони. Це – безкраї обрії луків та ланів, м'які схили. Сільськогосподарська цивілізація тісно пов'язана з землею-годувальницею. "Земля" – це назва класичних творів української літератури О. Кобилянської, В. Стефаніка, Л. Первомайського. "Земля" – це також фільм класика кінематографу О. Довженка. Якою ж постає земля у цих творах? З одного боку, це безмежно поетичні картини сінокосу, жнив, весняного пробудження землі. Проте існує й інший бік – земля як власність, як предмет розбрату між людьми. Тоді сила землі сприймається не як безмежна, а як жорстко обмежена, відокремлена. Її слід не лише обробляти, а й захищати від чужих зазіхань. Третьою стороною просторових уявлень про землю постає її хтонічний бік:

"Узяв собі жінку-паняночку –

В чистім полі земляночку, –

Узяв жінку-дружиночку –

В чистім полі могилочку" [10, с. 58].

Багато казок та козацьких дум містять описи могил, що сприймаються у народній свідомості як місця сакральні та потенційно небезпечні, бо там "той світ" може перетнутись з "цим". Той самий погляд на землю зберігається в етнічному несвідомому і понині, що яскраво відображено у вірші Л. Кісельова [6]:

"Тільки двічі живемо,

раз у світі білим – білим,

тож хвилюємось і квилем,

як до іншого йдемо.

А тоді ще другий раз,

в світі чорнім, аж червонім,

чорнозем ламає скроні

і трава росте крізь нас.

Тільки двічі живемо

Дай же Боже, щоб любили,

і щоб люди не раділи,

як у чорний світ йдемо".

Ще більш багатозначним у народній свідомості є образ води: "Тиха вода греблю рве". Вода не належить нікому, проникає усюди, приховує все, що має бути прихованим. Вода – це, насамперед, жіноча, дівоча стихія, що використовується для пошуку та випробовування коханого:

"Рятуй мя, Івсику, рятуй!

Не дай ми потопати,

В тім морі загибати!

Івасенько до береженька –

Є і човен, і весло:

– Не загинеш, миленька не загинеш!" [1, с. 144].

З погляду аналітичної психології, водна стихія є символічним утіленням енергії Еросу, через це стає зрозумілим прихований зміст балад цього типу – ані тато, ані мати, ані інші родичі чи випадкові перехожі не мають змоги спасти дівчину чи козака від потопання, це може вдіяти лише той, у кого є справжнє кохання. Коли ж кохання минає, стихія води обертається своїм зловісним боком – як самогубство та дітовбивство покинутої дівчини. Вода також є місцем перебування казкових істот: водянників, русалок, самого чорта. Проміжна стихія – болото – сприймається як ворожа до людини, населена небезпечними магічними істотами, що можуть згубити будь-кого.

Своєрідний хронотоп українського фольклору творів М. Гоголя відроджується – відображається в сучасному колективному романі "Пентакль" [9]. Його авторами є п'ятеро українських письменників: Марина та Сергій Дьяченки, Андрій Валентинов, Дмитро Громов та Олег Ладиженський. Ймовірно, що така колективна співтворчість дала змогу отримати доступ не лише до індивідуального свідомого та несвідомого конкретного автора, а й до глибоких шарів етнічного колективного несвідомого, у тому варіанті, в якому воно постає у сучасній Україні. Часо-простір роману розгортається навколо містечка Ольшани, і вільно віддаляється і повертається у часи козаччини дев'ятнадцятого сторіччя, революції та "буремних дев'яностих". Це дає можливість спостерігати, як ті самі персонажі та архетипи пристосовуються до різних часів, не змінюючи своєї сутності.

Наприклад, "Пентакль пристрастей" відкривається новелою "Бурсак", новою історією Хоми, що його було давно згублено панночкою-відьмою. Та й на тому світі не знайшов він спокою. Знайшли, відкопали, з землі підняли, і перетворився він на нового Вія. Трагедія людини, що втрачає себе, перетворюється на живого мерця, стає спільною з трагедією народу, що ціною власного життя будує "світле майбутнє". Світ поділено на

Наших та Ворогів, проте останніх стає все більше, бо їх ряди поповнюються за рахунок своїх. Треба бути вірним ідеї, стійким, твердим наче криця або могильний камінь. Їх уже не лишилося у живих, наших дідів та прадідів, що будували Царство Свободи. Проте у петлі часу вони повертаються знову та знову, щоб побудувати своє ефімерне майбутнє. А Вій споглядає за ними... Час роману нелінійний, усе можна переглянути ще раз, померлі досі перебувають серед нас, допомагаючи чи лякаючи нащадків.

Сприймання часу в українській культурі пов'язується, як і сприймання простору до сільськогосподарського року, коли "влітку один тиждень рік годує", проте "день довгий, а вік короткий". Події чітко прив'язані до часового проміжку у році: "Це сталося за тиждень після Паски", а от самі роки нещитані, не мають великого значення. У розповідях, піснях, баладах існує опис самої події, і часто неможливо здогадатися, якому сторіччю вона належить. Це не важливо як оповідачеві, так і слухачам. Це відсторонене спостереження плину часу, розуміння, що є щось більше за людину, залишається й у творах сучасних українських авторів:

"Згадаю їжака, що ти приніс,
і як вночі він бігав по кімнаті.
І вже роки, убогі і багаті,
мов дощ серпневий проминуть на-
вскіс..." [6].

Подібні мотиви властиві і творам Л. Костенко [7], коли, незважаючи на чітку, навіть хронологічно, як у щоденнику, прив'язану часову структуру "Записок українського сумашедшого", відчувається одвічність проблематики, що нею живуть герої роману, неусвідомлене знання минулості та неважливості політичних подій сьогодення. За метушнею і турботами проглядає вічне: Жінка, Мати, Праця та Кохання.

При дослідженні особливостей українського хронотопу за допомогою методологічного апарату аналітичної психології нами виявлено таку сітку ампліфікації (рис. 1).

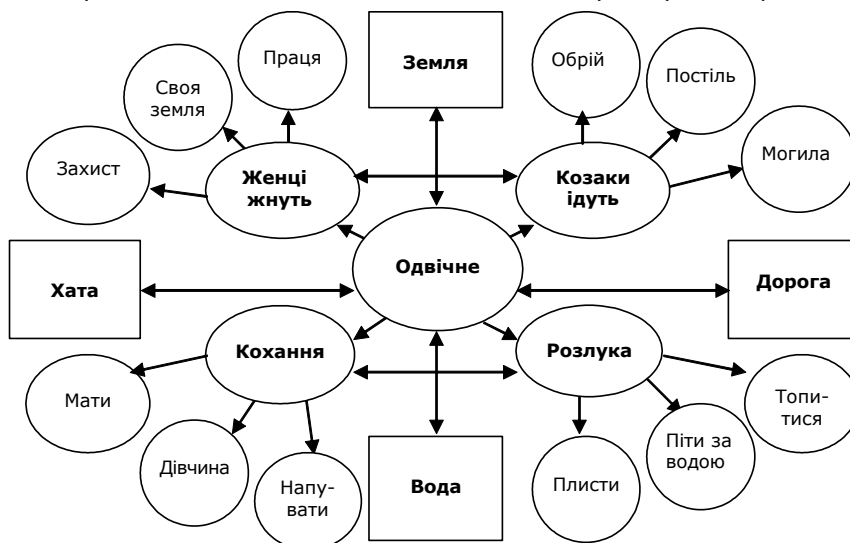

Рис. 1. Структура ампліфікації українського хронотопу

Також з метою аналізу сприймання навколишнього простору нами використано "Тест світу" з більш детальним аналізом символічності зображень. Усього було досліджено 145 респондентів, що належать до етнічних українців та походять з різних регіонів. Методика створена у процесі вивчення змінених станів свідомості на факультеті психології Санкт-Петербурзького державного університету у 1997 р. Тест дає змогу досліджувати внутрішню картину світу людини, тобто суму уявлень про себе, світ і своє місце у ньому. Цю картину людина формує протягом усього свого життя, починаючи з раннього дитинства. Велика частина її дій, думок і вчинків продиктована не об'єктивними обставинами, а суб'єктивною моделлю світу. На її основі людина так чи інакше оцінює життєві обставини, реальні чи передбачувані події, надає їм певного сенсу.

За цією методикою виділяють шість основних типів картин світу:

1. "Планетарна" картина світу – зображення земної кулі, інших планет сонячної

системи – когнітивна картина світу, у вигляді загальноприйнятих нормативних знань, набутих у школі.

2. Опосередкована чи метафорична картина світу, що передає складний смисловий зміст, подана у вигляді будь-якого складного образу.

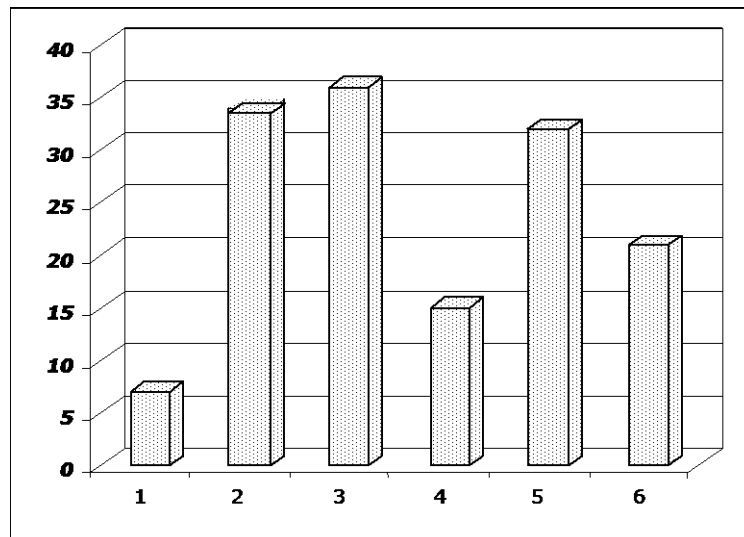
3. "Пейзажна" – у вигляді міського чи сільського пейзажу з присутністю людей, тварин, дерев, квітів тощо – бажана картина свого оточення.

4. Абстрактна, схематична, що відрізняється лаконізмом побудови, у вигляді абстрактного образу, знаку, символу.

5. "Соціальна" – коли навколишнє середовище сприймається через людей, що його становлять – членів родини, друзів.

6. Безпосереднє оточення, обстановка навколо себе, свого будинку, яка є насправді, або ситуативна – "те, що спадає на думку".

Отримані дані (N = 145) щодо зазначених типів картин світу етнічних українців зображено на гістограмі (рис. 2).

- 1 – Планетарна
- 2 – Метафорична
- 3 – Пейзажна
- 4 – Схематична
- 5 – Соціальна
- 6 – Безпосереднє оточення

Рис. 2. Розподіл варіантів картини світу

Як видно з наведеної гістограми, у досліджуваних переважають пейзажні, метафоричні та соціальні зображення, що відображають емоційне ставлення до навколишнього світу. Когнітивно-спрямовані варіанти світогляду є нечисленними. При більш детальному аналізі пейзажних картин світу дівчат виявлено зображення річок, моря, рідше ставків. Героїні стоять на березі, часто обернені до води. Так само часто у пейзажні картини включено зображення хати. Цікавим є те, що більшість досліджуваних є мешканцями міста, проте їхні пейзажні картини зображували переважно сільську місцевість або безлюдний природний пейзаж. Декілька зображень індустріального пейза-

жу мали виразно негативне емоційне забарвлення та супроводжувались коментарями: "Смітник", "Забруднена екологія".

Нечисленними, і переважно у хлопців, є зображення дороги. Вона розташовується у лівій частині зображення, інколи йшла зліва направо, що може означати її суб'єктивне розташування у минулому або зв'язок між минулим і майбутнім. На пейзажних картинах також часто зображені дерева, переважно верби, що є поширеним в українському фольклорі.

Метафоричні картини "Тесту світу" значною мірою пов'язані не з особливостями етнічного хронотопу, а з індивідуальним свідомим та несвідомим авторів зображень.

Звертає на себе увагу відносно великий відсоток соціально спрямованих зображень, сприйняття оточення не як фізичної, а як соціальної реальності. Цей феномен потребує подальшого детального вивчення.

Проте постають запитання: чи відображене у фольклорі та літературних творах уявлення про часопростір відповідає світоглядним уявленням реальних українців; чи існують відмінності цього сприймання між росіянами, українцями, татарами, що мешкають у сучасній Україні? Для відповіді на ці запитання недостатньо лише аналізу текстів та проєктивних методик, потрібен відповідний, придатний для математично-статистичного аналізу інструментарій.

IV. Висновки

Розглянувши специфіку українського хронотопу на прикладі фольклорних текстів (пісень, балад, казок, прислів'їв), було виявлено виразне протиставлення безпечного простору хати та небезпечного образу шляху. Іншими полярностями виявилися полярності між образом землі та води. Цікавим є те, що асоціативний ряд щодо землі, води та шляху включає в себе численні конотації, пов'язані зі смертю. Суб'єктивне сприймання часу, відображене в українському фольклорі, містить базову дихотомію між одвічним та скоро минулим, з переважним спрямуванням уваги на одвічне. Структурований, розпланований час взагалі не зустрічається. Помітна організація циклічності часу, прив'язана до структури сільськогосподарського року та свят.

Проаналізувавши особливості сприймання часу та простору в сучасних творах художньої літератури стало помітно, що вони не мають суттєвих відмінностей від фольклорних текстів і зберігають ті самі особливості циклічного, одвічного хронотопу, на тлі якого розгортаються людські відносини. У всіх проаналізованих творах люди відчують єдність та повагу до навколишнього простору, відчуваючи себе частиною українського мікрокосму.

При дослідженні суб'єктивного сприймання часопростору за допомогою аналізу проєктивного малюнка було виявлено переважне сприймання світу навколо сільського пейзажу з відображенням тих самих дихотомій: хати-дороги, води-землі. Метафоричні зображення себе та навколишнього світу через архетипічні символи української культури.

Література

1. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. – К. : Наукова думка, 1987. – 470 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
3. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – [1-е изд.]. – К. : Наук. думка, 1984. – 342 с.
4. Матусина скарбниця. Українська народна творчість. – Харків : Торсінг плюс, 2007. – 480 с.
5. Калита В.В. Изучение пространственно-временного. Построение методики "Хронотоп" / В.В. Калита, Н.В. Петровская // Сб. научных трудов Дальневосточной Государственной Морской Академии им. Г.И. Невельского. – Владивосток : Дальневосточная Государственная Морская Академия им. Г.И. Невельского, 1999. – С. 15–20.
6. Киселёв Л. ...Все на свете только песня на украинском языке / Л. Киселёв. – К. : Факт, 2006. – 158 с.
7. Костенко Л. Записки українського сумашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
8. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 218 с.
9. Олди Г.Л. Пентакль / Г.Л. Олди, А.М. Валентинов, И.С. Дьяченко. – М. : Эксмо, 2005. – 460 с.
10. Соціально-побутові пісні. – К. : Дніпро, 1985. – 330 с.

Дідух М.Л. Хронотоп українського буття

Анотація. Розглянуто специфіку українського хронотопу на прикладі фольклорних текстів. Проаналізовано особливості сприймання часу та простору в сучасних творах художньої літератури. Досліджено суб'єктивне сприймання часопростору за допомогою аналізу проєктивного малюнка.

Ключові слова: етнопсихологія, несвідоме, часопростір, суб'єктивний час, картина світу, архетипічні символи.

Дидух М.Л. Хронотоп украинского бытия

Аннотация. Рассмотрена специфика украинского хронотопа на примере фольклорных текстов. Проанализированы особенности восприятия времени и пространства в современных произведениях художественной литературы. Исследовано субъективное восприятие хронотопа с помощью анализа проективного рисунка.

Ключевые слова: этнопсихология, бессознательное, хронотоп, субъективное время, картина мира, архетипические символы.

Diduh M. Chronotope of Ukrainian life

The article considers the specifics of Ukrainian chronotope as an example of folklore texts, analyzes the characteristics of perception of time and space in contemporary literary works. The author explores the subjective perception of the chronotope through an analysis of the projective image.

Key words: ethnic psychology, unconscious, chronotope, subjective time, world, archetypal characters.